

Αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού

Π. ΤΣΑΡΤΑΣ – Μ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ – Ε. ΜΑΝΩΛΟΓΛΟΥ – Α. ΜΑΡΚΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Εξετάζονται τα χαρακτηριστικά της αποβιομηχάνισης και οριοθετείται εννοιολογικά το ζήτημα με βάση τη διεθνή και ελληνική εμπειρία μέσα από τρεις άξονες:

- α) Προσεγγίζονται οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας της βιομηχανίας όπου εμφανίζεται ιδιαίτερα αυτό το φαινόμενο, με έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις που επιφέρει.
- β) Εξετάζεται η περιφερειακή διάσταση της αποβιομηχάνισης στη χώρα μέσω των ιδιαίτερων προβλημάτων και χαρακτηριστικών των περιοχών (νομοί – περιφέρειες) που παρουσιάζουν τέτοια εικόνα.
- γ) Αναλύονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κοινωνικών ομάδων και ατόμων που οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό εξαιτίας και της αποβιομηχάνισης της περιοχής όπου κατοικούν και εργάζονται, με έμφαση στη μελέτη πρόσθετων παραγόντων που λειτουργούν επιβαρυντικά για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ολοκληρώνοντας, καταλήγουμε σε σειρά προτάσεων και παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής που μπορούν να συμβάλουν στη βελτίωση της υπάρχουσας κατάστασης.

Deindustrialized Areas and Issues of Social Exclusion

P. TSARTAS – M. THANOPOULOU – E. MANOLOGLOU – A. MARKOU

ABSTRACT. *The characteristics of deindustrialization are examined and the issue is defined semantically according to the international and Greek experience.*

- a) The branches of economic activity of industry where this phenomenon particularly occurs are approached and emphasis is laid on the socio-economic impact this creates in sectors or economic activities depending on these sectors.*
- b) The main emphasis is laid on the regional dimension of deindustrialization in the country, and what is examined are the particular problems and characteristics of the areas (prefectures – regions) which present such a profile.*
- c) The particular characteristics of the social groups and individuals experiencing social exclusion, also due to the deindustrialization of the area where they live in and work, are set forth.*

We conclude with a number of proposals and social policy interventions which can contribute to the improvement of the existing situation.

1. Αποβιομηχανοποίηση και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες και χαρακτηριστικά

Η αποβιομηχανοποίηση στην Ευρώπη είναι υπόθεση που ξεκινάει στις αρχές της δεκαετίας του '80, αν και οι κυριότεροι παράγοντες που οδηγούν σ' αυτό το φαινόμενο κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τη δεκαετία του '70 (Γιαννίτσης, 1984, σελ. 19-76). Η –αναγκαστικά συνοπτική– προσέγγιση των χαρακτηριστικών αυτών των παραγόντων έχει μια ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυση της σχέσης αποβιομηχάνισης και κοινωνικού αποκλεισμού.

- Ο πρώτος παράγοντας σχετίζεται με τα νέα καταναλωτικά προϊόντα που επικρατούν στην Ευρώπη στη δεκαετία του '80 και ανατρέπουν την κρατούσα ζήτηση για παραδοσιακά προϊόντα και κλάδους της βιομηχανίας, ενώ αντίθετα ευνοούν νέους κλάδους της βιομηχανίας, που χαρακτηρίζονται κυρίως από τη χρήση υψηλής τεχνολογίας.
- Ένας δεύτερος παράγοντας είναι οι αλλαγές που επήλθαν στη χωροθετική διάταξη των βιομηχανιών στην περιφέρεια που επί πολλά χρόνια καθορίστηκε από μια αντίληψη που θέλει τη βιομηχανία σαν πόλο περιφερειακής ανάπτυξης της περιοχής (ΚΕΠΕ, 1976, σελ. 37, και Κόνσολας Ν. 1974, σελ. 61-63) και άρα δίνει έμφαση στην εγκατάσταση βιομηχανιών ή τμημάτων τους που βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η ένταση εργασίας. Όταν όμως στη δεκαετία του '80 μειώθηκε η ανάγκη σε εργατικό δυναμικό σε πολλούς έως τότε κυρίαρχους παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, ολόκληρες περιοχές στην κοινότητα κατέρρευσαν.
- Ο τρίτος παράγοντας είναι η μεγάλη ευελιξία στη μετεγκατάσταση πολλών βιομηχανιών σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, γεγονός που συνδέεται τόσο με το φθηνότερο εργατικό κόστος σ' αυτές όσο και με νέα συστήματα παραγωγής (Γιαννίτσης, 1984, σελ. 19-30, και Γιαννίτσης – Βαϊτσος, 1987, σελ. 93-99 και σελ. 139-160), αλλά και προϊόντα που χαρακτηρίζονται από εξειδίκευση, χρήση υψηλής τεχνολογίας και υψηλή προστιθέμενη αξία.
- Ο τέταρτος παράγοντας είναι η έντονη εξειδίκευση πολλών περιοχών σε παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα οι παράγοντες

που προαναφέραμε να λειτουργήσουν σωρευτικά στις περιπτώσεις των περιοχών αυτών, δημιουργώντας προβλήματα στο σύνολο της τοπικής οικονομίας.

- Τέλος, σαν ένας αστάθμητος παράγοντας προς το παρόν εμφανίζεται για τις περιοχές που έχουν θιγεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από την αποβιομηχανοποίηση η Ενιαία Αγορά (*Οικονόμος*, 1992, σελ. 151-170), που, λόγω της μεγάλης δυνατότητας που δίνει για ελεύθερη μετακίνηση ανθρώπων και κεφαλαίων, είναι πολύ πιθανό να οδηγεί σε εντονότερες περιφερειακές ανισότητες (*Γλυτσός*, 1988, σελ. 285-322), από τις ήδη υπάρχουσες.

Η κατ' αρχάς επίπτωση της δράσης αυτών των παραγόντων είναι προφανές ότι είναι η ανεργία που σε πολλές περιοχές που διέθεταν παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους με φθίνουσα ζήτηση ανεβαίνει εντυπωσιακά (*Πετράκη*, 1993). Όσο μεγαλύτερα είναι τα ποσοστά ανεργίας σε μια περιοχή και όσο εντονότερη η εξειδίκευσή της σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, τόσο περισσότερο εμφανή γίνονται τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού (*Karantinou, Karounidis et al.*, 1993, σελ. 1-7, 83-103) για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, που άμεσα ή έμμεσα θίγονται από τις επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης. Υπάρχουν σε κάθε περίπτωση σαφώς διαφοροποιημένα – από πλευράς έντασης – φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού σε κοινωνικές ομάδες και περιοχές, και κάθε προσπάθεια ευρύτερων τυπολογιών δεν μπορεί να θεωρηθεί δόκιμη. Σε κάθε περίπτωση, και ιδιαίτερα όσον αφορά τις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές, με τον όρο κοινωνικός αποκλεισμός αναφερόμαστε σε όλο το πλέγμα των παραγόντων που – λόγω της οικονομικής κρίσης – καταλήγουν να λειτουργούν αποτρεπτικά ή δυσκολεύουν τη συμμετοχή συγκεκριμένων κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων στην οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής, με αποτέλεσμα αυτές να περιθωριοποιούνται για μακρό χρονικό διάστημα.

Οι κυριότερες κοινωνικές ή επαγγελματικές ομάδες που οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό, στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές της Ελλάδας, είναι οι ακόλουθες:

- Οι εργάτες, ιδιαίτερα οι ανειδίκευτοι και όσοι έχουν δυσκολίες μετακίνησης σε άλλη περιοχή καθώς και όσοι είναι μεγάλης ηλικίας. Σε

- πολλές από τις παραπάνω περιπτώσεις, τα προβλήματα που προκαλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι ιδιαίτερα οξυμένα.
- Οι *νέοι* που κατοικούν σε αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και είτε άμεσα (έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης, ανεργία) είτε έμμεσα (ανεργία γονέων, συνολική υποβάθμιση περιοχής) οδηγούνται στα αδιέξοδα του κοινωνικού αποκλεισμού.
 - Οι *γυναίκες* που είναι συνήθως οι ευκολότερα απολυόμενες στις εποχές οικονομικής κρίσης, αλλά και αυτές που συχνά επωμίζονται, έμμεσα, τα βάρη του κοινωνικού αποκλεισμού των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς τους. Η περίπτωση τους παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που σχετίζονται τόσο με τη μη ύπαρξη ίσων ευκαιριών απασχόλησης, όσο και με τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραματίζουν στα πλαίσια της οικογένειας, ιδιαίτερα σε κοινωνίες που μπορούν να χαρακτηριστούν παραδοσιακές, όπως π.χ. η ελληνική.
 - *Ειδικές ομάδες πληθυσμού*, οι οποίες έμμεσα συνήθως οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό – π.χ. τσιγγάνοι ή αλλοδαποί εργάτες, που λειτουργώντας συνήθως στις παρυφές τόσο της αγοράς εργασίας, όσο και της τοπικής κοινωνίας, ευκολότερα οδηγούνται στην ανέχεια και την ανεργία και συνακόλουθα στην κοινωνική περιθωριοποίηση.

Παρόμοιες επιπτώσεις παρατηρούνται και σε άτομα που εργάζονται σε άλλους κλάδους της τοπικής οικονομίας (π.χ. εμπόριο, οικοδομή κ.λπ.) και συμπαρασύρονται από τη γενικότερη ύφεση της τοπικής οικονομίας, που προέρχεται από τη σταδιακή αποβιομηχάνιση.

Μια από τις πλέον ανησυχητικές εξελίξεις στην περίπτωση των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών είναι ότι ολόκληρες πόλεις ή περιφέρειες γεωγραφικά προσδιορισμένες οδηγούνται σε μια μορφή κοινωνικού αποκλεισμού, γεγονός ιδιαίτερα ανησυχητικό, που απαιτεί ιδιαίτερη μελέτη και συγκροτημένα πακέτα μέτρων και παρεμβάσεων σε τοπικό επίπεδο. Τέτοιες περιπτώσεις περιοχών υπάρχουν πολλές και στην Ελλάδα, μία από τις χώρες της Κοινότητας που έχει θιγεί ιδιαίτερα από το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης λόγω της λειτουργίας των παραγόντων που προαναφέραμε, αλλά και μια χώρα όπου διαρκώς αυξάνονται οι κοινωνικές ομάδες που οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό. Σαν επιπλέον επιβαρυντικοί παράγοντες (*Μπαμπανάσης – Σούλας, 1976, σελ. 54-62 και Σαμαράς, 1978, σελ. 37-51*) στην περίπτωση της χώρας μας, λειτούργησαν και τα ακόλουθα γεγονότα:

- Η σταθερή ύφεση της ελληνικής οικονομίας μετά το 1970 και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας στις βιομηχανικές περιοχές.
- Η παραδοσιακή κατεύθυνση των σημαντικότερων κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας (προϊόντα μετάλλου, κλωστοϋφαντουργία, δερμάτινα είδη κ.λπ.), συχνά σε συνδυασμό με μια έντονη περιφερειακή εξειδίκευση επέδρασε αρνητικά στις αλλαγές που επήλθαν στις διεθνείς αγορές στη δεκαετία του '80.
- Η γενικότερη κρίση της ελληνικής βιομηχανίας συσχετίζεται επίσης με την ακολουθούμενη οικονομική πολιτική των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών που επιδίωξε την ανάπτυξη της βιομηχανίας με βάση ένα θεσμικό πλαίσιο «προστατευτισμού», που τελικά λειτούργησε σαν αντικίνητρο στη δημιουργία ανταγωνιστικών συνθηκών για τον τομέα.
- Η αδυναμία των ελληνικών βιομηχανιών να προσαρμοστούν στις νέες απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς, και ιδιαίτερα στην παραγωγή προϊόντων υψηλής τεχνολογίας και αύξουσας ζήτησης.

2. Κλαδική και χωροταξική ανάλυση του φαινομένου της αποβιομηχάνισης

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, ήδη κάποιοι βιομηχανικοί κλάδοι αρχίζουν να παρουσιάζουν φθίνουσα πορεία στη χώρα, και αυτό συνδέεται τόσο με τις εξελίξεις που αναφέραμε, όσο και με τις ενδογενείς αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας (*Economist Intelligence Unit*, 1992, *p.* 33-42, *ΚΕΠΕ* 1990, *σελ.* 205-245). Κοινά χαρακτηριστικά των κλάδων που φθίνουν είναι τα ακόλουθα:

- Στο σύνολό τους σχεδόν είναι κλάδοι που εντάσσονται στην παραδοσιακή βιομηχανία της χώρας – αυτή ακριβώς τη βιομηχανία που στην πρώτη μεταπολεμική εικοσαετία είχε στηρίξει την ανάπτυξή της, π.χ. υφαντουργία, πλαστικά, χημικά, προϊόντα μετάλλου κ.ά.
- Κλάδοι που εμφανίζονται κατ' αρχάς δυναμικοί, σταδιακά τείνουν να φθίνουν ακολουθώντας σχεδόν νομοτελειακά μια πορεία που χαρακτηρίζεται από αδυναμίες τόσο του ιδιωτικού τομέα όσο και της

κρατικής πολιτικής, καθώς και από τη συνολική αδυναμία να παρακολουθήσουν αυτοί οι κλάδοι τις διεθνείς εξελίξεις. Τέτοιοι κλάδοι είναι π.χ. ο κλάδος χάρτου, τα προϊόντα μετάλλου, τα χημικά, ο κλάδος μηχανών/συσκευών, ο κλάδος των ποτών κ.ά.

- Η πλειοψηφία των κλάδων που φθίνουν χαρακτηρίζονται από παραγωγική δομή με χαμηλή ή μεσαία προστιθέμενη αξία και με ένταση εργασίας συχνά ανειδίκευτης.
- Οι περισσότεροι από αυτούς τους κλάδους βρίσκονται εγκατεστημένοι στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα κ.λπ.), αλλά και σε νομούς που μετά τη δεκαετία του '60 δημιούργησαν βιομηχανική υποδομή είτε γιατί βρίσκονταν κοντά στα αστικά κέντρα είτε γιατί εμφάνιζαν συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με το εργατικό δυναμικό ή τους μεταφορικούς άξονες της χώρας ή κάποιο κλάδο βιομηχανικής παραγωγής (π.χ. νομοί Βοιωτίας, Εύβοιας, Φθιώτιδας, Κοζάνης κ.λπ.).
- Οι φθίνοντες κλάδοι έχουν στην πλειοψηφία τους και μια αντίστοιχη φθίνουσα πορεία στο σύνολο των χωρών της ΕΟΚ ή εμφανίζουν μια στασιμότητα, γεγονός που συνδέεται τόσο με την Ενιαία Αγορά της Ευρώπης, όσο και με τις πρόσφατες εξελίξεις στις Ανατολικές Χώρες αλλά και τη συμφωνία GATT.
- Τέλος, δυσμενής εξέλιξη ήταν αναμφισβήτητη για τους κλάδους αυτούς της ελληνικής βιομηχανίας –και όχι μόνον– η ανάδειξη των χωρών της Νοτιανατολικής Ασίας σε χώρες «φτηνού εργατικού δυναμικού», με αποτέλεσμα τον έντονο ανταγωνισμό, τόσο από εταιρείες που μετεγκαταστάθηκαν εκεί και ανήκουν στους φθίνοντες κλάδους, όσο και ευρύτερα από την ύπαρξη φθηνότερου εργατικού δυναμικού, που πολλές ξένες επιχειρήσεις έβρισκαν μέχρι τη δεκαετία του '70 στην Ελλάδα και σε άλλες «αναπτυσσόμενες» χώρες της Ευρώπης.

Οι κλάδοι που εμφανίζουν μια φθίνουσα πορεία στην εικοσαετία 1975-1990 (είτε στο σύνολό της είτε στα τελευταία χρόνια) παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οι κυριότεροι κλάδοι που φθίνουν στην ελληνική βιομηχανία
(1975-1990)

1. Προϊόντα μετάλλου	7. Ελαστικά - Πλαστικά
2. Βασικές μεταλλουργικές	8. Χημικές βιομηχανίες
3. Μηχανές - Συσκευές	9. Δέρμα - Γούνα
4. Ξύλο	10. Κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες
5. Έπιπλο	11. Ποτά
6. Μη μεταλλικά ορυκτά	

Η φθίνουσα πορεία αυτών των κλάδων, οδήγησε στο φαινόμενο των λεγόμενων «προβληματικών επιχειρήσεων» στη δεκαετία του '80, που εντάχθηκαν στον Οργανισμό Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ) (ΚΕΠΕ 1990, σελ. 222-227 και ΟΑΕ 1993). Παρά το γεγονός ότι διαφέρουν οι κατηγορίες των επιχειρήσεων που εντάχθηκαν στον ΟΑΕ, π.χ. άλλες έχουν πουληθεί ή βρίσκονται στο στάδιο της διαπραγμάτευσης για να πουληθούν, και άλλες έχουν εκκαθαριστεί ή βρίσκονται στο στάδιο της εκκαθάρισης, υπάρχει μια κοινή συνιστώσα που αφορά το γεγονός ότι η πλειοψηφία τους ανήκει στους φθίνοντες κλάδους που προαναφέραμε. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει για τις επιχειρήσεις που έκλεισαν τα τελευταία χρόνια σε διάφορες περιοχές, αν και τα στοιχεία στην περίπτωση αυτή δεν είναι πάντα πλήρη και φερέγγυα, όπως επισημαίνει και πρόσφατη μελέτη για το θέμα αυτό (ΕΤΒΑ, ΙΠΑ, 1993, σελ. 16-19).

Αυτό όμως που είχε μια ιδιαίτερη σημασία είναι η χωρική διάσταση της κατανομής της αποβιομηχάνισης. Ο πίνακας 2 που ακολουθεί παρουσιάζει τους νομούς που βρίσκονται το 90% και άνω, των επιχειρήσεων που έχουν υπαχθεί στον ΟΑΕ.

Οι νομοί του Πίνακα 2 είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό οι ίδιοι νομοί στους οποίους υπάρχουν την τελευταία πενταετία υψηλά ποσοστά ανέργων από βιομηχανικές επιχειρήσεις που έκλεισαν, καθώς και σημαντική εξειδίκευση σε φθίνοντες ή προβληματικούς κλάδους στο σύνολο της Ενιαίας Ευρώπης. Εάν τέλος λάβουμε υπόψη τη συνδυασμένη προσέγγιση στο θέμα της αποβιομηχάνισης όπως παρουσιάζεται στην πολύ ενδιαφέρουσα πρόσφατη μελέτη που διεξήγαγε το ΙΠΑ της ΠΑΣΠΕ, για λογαριασμό της ΕΤΒΑ (ΙΠΑ, ΕΤΒΑ, 1993, σελ. 39-48),

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Επιχειρήσεις ΟΑΕ

ΝΟΜΟΙ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΟΑΕ
Περιφέρεια πρωτεύουσας	18
Ν. Θεσσαλονίκης	9
Ν. Εύβοιας	8
Ν. Βοιωτίας	7
Ν. Αχαΐας	7
Υπόλοιπο Ν. Αττικής	6
Ν. Κορινθίας	5
Ν. Αργολίδας	3
Ν. Λάρισας	3
Ν. Αιτωλοακαρνανίας	2
Ν. Μαγνησίας	2
Ν. Δράμας	2

καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι προβληματικότεροι νομοί από πλευράς αποβιομηχάνισης είναι οι ακόλουθοι κατά σειρά «προβληματικότητας»: 1) Νομός Εύβοιας, 2) Νομός Αττικής, 3) Νομός Καστοριάς, 4) Νομός Αχαΐας, 5) Νομός Βοιωτίας, 6) Νομός Μαγνησίας, 7) Νομός Φθιώτιδας, 8) Νομός Κοζάνης, 9) Νομός Κυκλάδων, 10) Νομός Κορινθίας. Είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το γεγονός ότι πρόσφατη εμπειρική προσέγγιση (Πετράκη Γ., 1993) σε 4 περιοχές που ανήκουν στους παραπάνω αποβιομηχανοποιημένους νομούς κατέληξε ότι μεταξύ 1990-1993 χάθηκαν περίπου 16.000 θέσεις εργασίας και τα ποσοστά ανεργίας κυμαίνονται από 10-40% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Παράλληλα επισημαίνονται πληθώρα κοινωνικών προβλημάτων που έχουν δημιουργηθεί σαν αποτέλεσμα του κοινωνικού αποκλεισμού πολλών ομάδων του τοπικού πληθυσμού.

Είναι προφανές κατ' αρχάς ότι υπάρχει μια συσχέτιση της κλαδικής κατανομή των φθινόντων κλάδων της βιομηχανίας με συγκεκριμένους νομούς της χώρας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και κάποιοι άλλοι νομοί ή περιοχές τους δεν έχουν προβλήματα αποβιομηχάνισης· απλώς αυτά είναι λιγότερο γενικευμένα από ό,τι στους νομούς που προαναφέρθηκαν. Μια δεύτερη επισημάνση είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι νομοί που έχουν προβλήματα αποβιομηχάνισης εμφανίζουν μικρές δυνατότητες απορρόφησης σε άλλους ήδη ανεπτυγμένους οικονομικά

κλάδους μέσα στο νομό. Εξαίρεση στην επισήμανση αυτή αποτελούν μόνο οι Νομοί Κυκλάδων και Μαγνησίας (νομοί με σημαντική τουριστική ανάπτυξη) και ο Νομός Κορινθίας (νομός με αγροτική ανάπτυξη). Μια τρίτη επισήμανση είναι ότι από την αποβιομηχάνιση θίγονται κατά κύριο λόγο μεγάλα ή μικρότερα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Πάτρα, Βόλος, Χαλκίδα, Καστοριά) και σε ένα δεύτερο επίπεδο αγροτικοί οικισμοί. Αυτό σημαίνει ότι σε ένα σημαντικό βαθμό οι θιγόμενες αστικές περιοχές υφίστανται παράλληλα και όλες τις αρνητικές επιπτώσεις της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που μαστίζει τη χώρα: πληθωρισμό, ανεργία, κοινωνικά προβλήματα στις υποβαθμισμένες περιοχές των αστικών κέντρων, έντονα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού για συγκεκριμένες επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες κ.λπ. Η αποβιομηχάνιση είναι κατ' αυτό τον τρόπο ένας ακόμη παράγοντας –ο σημαντικότερος στους νομούς που προαναφέραμε– που οδηγεί σε φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού.

Η λύση των προβλημάτων που έχουν δημιουργηθεί από την αποβιομηχάνιση ολόκληρων περιοχών ή νομών πρέπει άρα να δοθεί μέσα από συγκροτημένα προγράμματα παρέμβασης σε τοπικό και εθνικό επίπεδο· προγράμματα που θα αποτρέψουν την επιδείνωση των φαινομένων περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού που έχουν εμφανιστεί και παράλληλα θα θέσουν τις βάσεις για την αναστροφή αυτών των φαινομένων.

3. Κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες που οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές

Η ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των ομάδων που κατά κύριο λόγο θίγονται από την αποβιομηχάνιση και οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό έχει να αντιμετωπίσει κατ' αρχάς τη σημαντική έλλειψη εξειδικευμένων ερευνών γύρω από το θέμα αλλά συχνά και στατιστικών στοιχείων που να περιγράφουν έστω αριθμητικά το φαινόμενο. Είναι, άρα, αναγκαίο να επισημάνουμε ότι η ανάλυση μας βασίζεται σε όλες τις πηγές που άμεσα ή έμμεσα μπορούν να συμβάλουν στην περιγραφή των χαρακτηριστικών των ομάδων αυτών (Καράγιωργας, Γεωργακόπουλος κ.ά., 1990, σελ. 59-147 και Karantinos, Kavounidis et al., 1992, p. 65-109).

Η πρώτη ομάδα, στην οποία θα αναφερθούμε, είναι οι *εργάτες*, που χαρακτηρίζονται σαν μια από τις πρώτες επαγγελματικές ομάδες που οδηγούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό. Πρόκειται για ομάδα ιδιαίτερα ευαίσθητη σε τέτοιες επιπτώσεις, εφόσον μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι η πλειοψηφία των εργατών που απασχολούνταν στις βιομηχανίες που έκλεισαν ή συνεχίζουν να εργάζονται σε επιχειρήσεις των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών έχουν κάποια από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι χαμηλής μόρφωσης, ανειδίκευτοι, χωρίς εμπειρία από μετακινήσεις για εξεύρεση εργασίας, συνήθως κατάγονται από την περιοχή, οι μεγαλύτερης ηλικίας έχουν σταθερή παρουσία ετών στην επιχείρηση. Όσοι από αυτούς μένουν άνεργοι έχουν σημαντικό πρόβλημα επανένταξης στην αγορά εργασίας, ενώ η ανεργία μεγάλης διάρκειας έχει σαν αποτέλεσμα την περιθωριοποίησή τους από την τοπική κοινωνία. Τα οικονομικά προβλήματα έχουν άμεσο αντίκτυπο στην οικογένεια, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου μόνο ένας εργάζεται ή όταν και οι δύο γονείς εργάζονταν σε επιχειρήσεις που έχουν κλείσει ή απέλυσαν το προσωπικό τους. Η ανάγκη να βρεθεί μια οποιαδήποτε εργασία οδηγεί σε μια αγχώδη αντιμετώπιση της πραγματικότητας της περιοχής που ζούνε, όπως προκύπτει και από τις απόψεις που εκφράστηκαν σε μια πρόσφατη έρευνα στην ιδιαίτερα πληγείσα από την αποβιομηχανοποίηση πόλη του Λαυρίου (*Μανώλογλου, Μάρκου, Τσάρτας, 1990*). Οι ερωτώμενοι αρνούνται τη μείωση του αριθμού των βιομηχανιών που μολύνουν το περιβάλλον ή την υποχρεωτική ύπαρξη βιολογικού καθαρισμού στις βιομηχανίες αυτές, όταν τα δύο αυτά ζητήματα συσχετίζονται με τη μείωση των μεροκάματων. Τα ποσοστά μάλιστα όσων διαφωνούν είναι εντυπωσιακά υψηλά (94% και 91% αντίστοιχα) και τεκμηριώνουν πιθανότατα μια άποψη που θεωρεί ότι στις περιοχές που πλήττονται από ανεργία αμβλύνεται η κοινωνική συνείδηση των εργαζομένων. Η ίδια εντύπωση δημιουργείται από τις απαντήσεις των ερωτώμενων στο ζήτημα της συμμετοχής τους στον επαγγελματικό σύλλογό τους, όπου το 45% τη θεωρούν «μάλλον απίθανη», γεγονός που δε συμβαδίζει με τη μεγάλη παράδοση που έχει η περιοχή στο εργατικό κίνημα. Αναμφισβήτητα βέβαια μια μελέτη περίπτωσης δεν επιτρέπει ευρύτερα συμπεράσματα, αλλά είναι ενδεικτική μιας κατάστασης.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει εδώ στο φαινόμενο της αύξησης στις περιοχές αυτές όλων των τύπων περιστασιακής, μερικής και

παραοικονομικής απασχόλησης, απόρροια της προσπάθειας των εργαζομένων να εξασφαλίσουν κάποιο μικρό εισόδημα. Ίσως η ομάδα με τα μεγαλύτερα προβλήματα είναι οι μεσήλικες και ηλικιωμένοι εργάτες, που είναι ιδιαίτερα δύσκολο να επαναπροσληφθούν στην ίδια δουλειά – π.χ. μετά από επαγγελματική εκπαίδευση ή σε άλλη, λόγω συνήθως της ηλικίας τους, αλλά συχνότατα και της έμμεσης άρνησής τους να ενταχθούν σε μια νέα και άγνωστη διαδικασία, π.χ. εκπαίδευση και αλλαγή επαγγέλματος. Τέλος, τα κοινωνικά και οικογενειακά προβλήματα που δημιουργεί η παρατεταμένη ανεργία είναι ανμφισβήτητα η σημαντικότερη πλευρά ενός ιδιότυπου κοινωνικού αποκλεισμού που δεν επιτρέπει την πρόσβαση των ανθρώπων αυτών και των οικογενειών τους σε αγαθά, υπηρεσίες και κοινωνικές παροχές, που σε άλλα άτομα που κατοικούν στην ίδια περιοχή ή σε άτομα που κατοικούν σε άλλες περιοχές είναι δεδομένα και όχι ζητούμενα.

Η δεύτερη ομάδα στην οποία θα αναφερθούμε είναι οι γυναίκες, που αποτελούν μια πολυσύνθετη –όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της– περίπτωση (Κασιμάτη, 1982, σελ. 7-27 και Κραβαρίτου – Μανιτάκη 1982, σελ. 47-64). Είναι αρχικά δεδομένο ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός των γυναικών στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές έχει διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά, ανάλογα με την επαγγελματική ή μη εμπλοκή στις επιχειρήσεις που κλείνουν ή απολύουν υπαλλήλους. Οι οικονομικά ενεργές γυναίκες στη βιομηχανία στη χώρα μας είναι κατ' αρχάς σχετικά λίγες, συγκρινόμενες με τις περισσότερες χώρες της ΕΟΚ, και αυτές οι εργαζόμενες εντοπίζονται συνήθως σε συγκεκριμένους κλάδους της βιομηχανίας (κλωστοϋφαντουργία, γούνα, δέρμα κ.ά.), καθώς και σε ορισμένους τύπους απασχόλησης (π.χ. σύστημα «φασόν» στον κλάδο ένδυσης κ.λπ.). Οι περισσότεροι από αυτούς τους κλάδους υπέστησαν μεγάλες ζημιές τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα η ανεργία των γυναικών να είναι πολύ υψηλή στις περιοχές που είναι εγκατεστημένες τέτοιες βιομηχανίες. Παράγοντας επιβαρυντικός της θέσης των γυναικών σ' αυτές τις αγορές εργασίας είναι και το γεγονός ότι συνεχίζουν να αποτελούν το φτηνό, ανειδίκευτο και περιστασιακά απασχολούμενο προσωπικό για πολλές επιχειρήσεις στη χώρα μας, με αποτέλεσμα να είναι παράλληλα και το πλέον εύάλωτο κομμάτι του εργατικού δυναμικού, σε περιόδους οικονομικής κρίσης και ανεργίας. Το ζήτημα αυτό σχετίζεται και με το ευρύτερο θέμα των ίσων ευκαιριών, που θα έπρεπε να έχουν γυναίκες και άνδρες στην αγορά εργα-

σίας, στην εκπαίδευση αλλά και στην ιεραρχική εξέλιξη μέσα σε μια επιχείρηση. Όπως όμως έχουν δείξει πολλές έρευνες και μελέτες, οι νέες ευκαιρίες δεν υπάρχουν ενώ, ιδιαίτερα σε γυναίκες με χαμηλή εκπαίδευση και ειδίκευση, η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη. Όλες αυτές οι περιπτώσεις καταλήγουν τελικά συχνά σε έναν οιονεί κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών από τη διαρκώς συρρικνούμενη αγορά εργασίας των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών της χώρας.

Ο ιδιαίτερος ρόλος πάλι των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας στη συνήθως κλειστή κοινωνική δομή των εργατικών στρωμάτων της χώρας, που είναι απόρροια της αγροτικής προέλευσης και καταγωγής τους, οδηγεί σε μια άλλου τύπου εμπλοκή στα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Η γυναίκα αναγκάζεται να βρει τρόπους και να συμβάλει αποφασιστικά στη χάραξη «στρατηγικών επιβίωσης» της οικογένειας σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αυτό συχνά συνεπάγεται κατοπληρωμένες ή περιστασιακές δουλειές σε άλλους κλάδους της οικονομίας (π.χ. τουρισμός, εμπόριο κ.λπ.). Τέλος, σε μια οικογένεια που έχει πληγεί από την ανεργία, ο ρόλος της γυναίκας σαν συνεκτικού κρίκου ανάμεσα στον πατέρα και στα παιδιά είναι αναμφισβήτητα καταλυτικός. Αυτό το γεγονός ιδιαίτερα γίνεται φανερό στις μικρότερες πόλεις, όπου ο ιδιωτικός χώρος (η οικογένεια) και ο δημόσιος (η κοινωνία) συχνά συμπλέκονται με αποτέλεσμα θέματα όπως η παρατεταμένη ανεργία και η αντίστοιχη περιθωριοποίηση να γίνονται ζητήματα καθημερινής τριβής στα πλαίσια μιας οικογένειας. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών σε κάθε περίπτωση απαιτεί μια ιδιαίτερη μελέτη και ανάλυση του θέματος πριν από τη λήψη μέτρων για βελτίωση της κατάστασης.

Η τρίτη ομάδα που θα μας απασχολήσει είναι οι νέοι, που αντιμετωπίζουν τη ζοφερή πραγματικότητα των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών, μια πραγματικότητα πολλαπλά προβληματική γι' αυτούς. Μια πρώτη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού είναι η ανεργία που τους πλήττει σαν νέους εργαζόμενους αφού είναι συνήθως μια ομάδα που θεωρείται ιδιαίτερα ευάλωτη στις απολύσεις. Συχνά για τα άτομα που ανήκουν σ' αυτή την ηλικιακή ομάδα η διέξοδος από τις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές όπου κατοικούν είναι η προσωρινή ή και μόνιμη μετανάστευση προς άλλες περιοχές της χώρας όπου υπάρχει δουλειά, γεγονός που αναμφισβήτητα αποτελεί ένα άλλο φαινόμενο κοινωνικού αποκλεισμού σε μια κοινωνία και μια χώρα που, αφού έζησε τις

οδυνηρές επιπτώσεις της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης επί δεκαετίες, βλέπει να ξανασυμβαίνει το ίδιο φαινόμενο μετά από αρκετά χρόνια που η παλιννόστηση μεταναστών στον τόπο καταγωγής τους ήταν ο κανόνας. Η μεγαλύτερη ευκολία που έχουν οι νέοι να πάρουν μια τέτοια απόφαση είναι καθοριστικός παράγοντας και τελικά η εξέλιξη αυτή οδηγεί σε συνολικότερες αρνητικές επιπτώσεις στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές, αφού χάνουν το δυναμικότερο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού τους. Μια τρίτη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού για τους νέους αφορά αυτούς που αναζητούν για πρώτη φορά δουλειά και αντιμετωπίζουν τα διλήμματα και τα αδιέξοδα των επιλογών σε μια τοπική αγορά εργασίας χωρίς θέσεις απασχόλησης. Πρόκειται ίσως για μια από τις οδυνηρότερες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού, αφού ουσιαστικά υπονομεύει κάθε έννοια ίσων ευκαιριών στην απασχόληση, μιας και ο νέος αποκλείεται από την εργασία πριν καν συμμετάσχει σ' αυτήν. Τέλος, για πολλούς νέους οδηγεί σε μορφές κοινωνικής και οικονομικής περιθωριοποίησης, αφού η υποβάθμιση των περιοχών αυτών πλήττει καίρια όλες τις δυνατότητες που οι νέοι έχουν, π.χ. στη χρήση του ελεύθερου χρόνου τους (διασκέδαση, πολιτισμός, αθλητισμός), επειδή αυτές εξαρτώνται άμεσα από την οικονομική ευρωστία της περιοχής, αλλά και την ύπαρξη μιας ισορροπημένης κοινωνικής δομής. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους νέους στις περιοχές αυτές, είναι ότι τους δημιουργείται η εντύπωση ότι στερούνται το ίδιο το δικαίωμα στη ζωή, που γι' αυτούς σημαίνει κατ' αρχάς δυνατότητα απασχόλησης.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τον κοινωνικό αποκλεισμό που υφίστανται κάποιες ειδικές ομάδες του πληθυσμού των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών. Μια πρώτη ομάδα είναι οι *μικροεπαγγελματίες* που ασχολούνται με την οικοδομή ή με το λιανικό εμπόριο ή με το εμπόριο προϊόντων που είναι απαραίτητα στις τοπικές βιομηχανίες. Το κλείσιμο των βιομηχανιών αυτών και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας συμπαρασύρει και αυτές τις επαγγελματικές ομάδες στην ανέχεια και συχνά στην ανεργία. Η κατάσταση αυτή είναι ακόμα πιο κρίσιμη στις περιοχές όπου οι βιομηχανίες που κλείνουν κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην τοπική οικονομία και έτσι το κλείσιμό τους επηρεάζει συνολικά την οικονομική δομή της περιοχής. Τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού που χαρακτηρίζουν αυτή την ομάδα δε διαφέρουν από αυτά των εργατών που προαναφέραμε, αν και η έκταση που παίρνουν αυτά τα

φαινόμενα εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Μια δεύτερη ομάδα είναι οι τσιγγάνοι και οι αλλοδαποί εργάτες που, χωρίς να έχουν πάντα κοινά χαρακτηριστικά, συνήθως εργάζονται σαν ανειδίκευτοι και συχνά παραοικονομικά αμοιβόμενο προσωπικό σε πολλές –μικρές κυρίως– βιομηχανικές μονάδες που είναι εγκατεστημένες στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές. Η αποβιομηχάνιση και η υψηλή ανεργία εντείνει αναμφισβήτητα την περιθωριοποίησή τους και περιορίζει τις δυνατότητες που έχουν να λειτουργούν στις παρυφές μιας κοινωνικοοικονομικής δομής μέσα από οικογενειακές στρατηγικές απασχόλησης που ευνοούν την περιστασιακή και μερική απασχόληση σε δουλειές κάθε τύπου (βιομηχανία, οικοδομή, αγροτικός τομέας κ.λπ.). Συχνά αυτές οι κοινωνικές ομάδες οδηγούνται τελικά στη μετανάστευση προς περιοχές αστικές, τουριστικές ή αγροτικές, όπου οι δυνατότητες απασχόλησης είναι μεγαλύτερες τα τελευταία χρόνια.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό, επισημαίνουμε τις αλληλοσυσχετιζόμενες επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης, που τελικά επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα έναν πολύ σημαντικό αριθμό κοινωνικών ομάδων στις περιοχές όπου εμφανίστηκε αυτό το φαινόμενο.

Προτάσεις και μέτρα παρέμβασης που μπορούν να συμβάλουν στην εξάλειψη των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές της Ελλάδας

Στις προτάσεις και τα μέτρα που θα ακολουθήσουν επιχειρήσαμε να λάβουμε υπόψη τόσο τις ιδιαιτερότητες των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών όσο και τις δυνατότητες που προκύπτουν από το θεσμικό πλαίσιο της Ενιαίας Ευρώπης.

1. Μελέτη για κάθε αποβιομηχανοποιημένη περιοχή, με βάση τη διοικητική διαίρεση του νομού

Στόχος μιας τέτοιας μελέτης θα είναι να αναλύσει σε σύντομο χρονικό διάστημα (3-6 μήνες) την υπάρχουσα κατάσταση σε κάθε νομό που έχει πλήξη η αποβιομηχάνιση και η υποβολή προτάσεων και μέτρων για τη βελτίωση της κατάστασης. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού που αναπτύσσονται σε κάθε περιοχή.

Η σύνθεση της μελετητικής ομάδας πρέπει να εξασφαλίσει την

πολυεπιστημονική προσέγγιση του δίπτυχου «αποβιομηχάνιση-κοινωνικός αποκλεισμός» και προτείνεται να περιλαμβάνει οπωσδήποτε τις ακόλουθες επιστήμες: κοινωνιολόγοι, (2-3, διάφορες ειδικότητες), οικονομολόγοι (2-3, διάφορες ειδικότητες), κοινωνικός ανθρωπολόγος, κοινωνικός ψυχολόγος, εγκληματολόγος, χωροτάκτης, πολιτικός μηχανικός, ειδικός σε θέματα επαγγελματικής εκπαίδευσης, μηχανολόγος, κοινωνικός λειτουργός.

Τις μελέτες αυτές μπορούν να εκπονήσουν είτε κέντρα κοινωνικών ερευνών (π.χ. ΕΚΚΕ) είτε πανεπιστήμια που βρίσκονται κοντά στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές είτε τέλος ένα κονσόρτσιουμ των παραπάνω φορέων. Τελικός στόχος θα είναι να υπάρξει μια εξειδικευμένη ανάλυση για τον κάθε νομό και τελικά μια ομάδα μελετών που θα έχουν εκπονηθεί με κοινή μεθοδολογία και θα αποτελούν ένα πανόραμα των προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού που έχουν δημιουργηθεί στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές.

2. Πακέτο οικονομικών μέτρων για τις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές (Karantinos, Kavounidis, Ioannou, 1992)

Τα μέτρα αυτά πρέπει να στοχεύουν στην επανατοποθέτηση ορισμένων θεμάτων στην αγορά εργασίας των περιοχών αυτών, με βάση ένα τρίπτυχο που να συσχετίζει: (α) την τωρινή ή τελευταία ειδίκευση ή θέση εργασίας → (β) την μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης απόκτηση νέας ή βελτιωμένης ειδίκευσης με ζήτηση στην αγορά → (γ) την οικονομική ενίσχυση των επιχειρήσεων που θα προσλάβουν εργάτες ή υπαλλήλους με νέα εξειδίκευση.

Ένα τέτοιο πακέτο μέτρων μπορεί να οργανωθεί και να εκτελεσθεί από κοινού, από φορείς όπως ο ΟΑΕΔ, το ΕΛΚΕΠΑ, το CEDEFOP, με την εποπτεία και χρηματοδότηση των ειδικών υπηρεσιών της ΕΟΚ. Στόχευση ενός τέτοιου προγράμματος πρέπει να είναι ιδιαίτερα οι ομάδες που κατά κύριο λόγο θίγονται από την αποβιομηχάνιση, δηλαδή οι εργάτες, οι νέοι και οι γυναίκες. Σε κάθε περίπτωση η ιδιαιτερότητα ενός τέτοιου πακέτου είναι να καταλήξει στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης σε κλάδους που χαρακτηρίζονται από οικονομική σταθερότητα και αυξανόμενη ζήτηση στις διεθνείς αγορές.

3. *Επιδότηση μέσω κινήτρων για την εγκατάσταση στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σε κλάδους με αυξημένη ζήτηση*

Υπάρχουν κάποιοι κλάδοι που εμφανίζουν μια σταθερά δυναμική αυξητική τάση στη ζήτησή τους τα τελευταία χρόνια στη χώρα, π.χ. ηλεκτρικές συσκευές, εκδόσεις-εκτυπώσεις, ένδυση, υπόδηση, μεταφορικά μέσα, τρόφιμα κ.ά. Επιπλέον αρκετοί είναι οι κλάδοι που εμφανίζουν ικανοποιητικές προοπτικές, αυξητική τάση, στην Ενιαία Αγορά (*Panorama of E.C. Industry, 1989, p. 4-51*), όπως π.χ. ο κλάδος των πλαστικών, των ελαστικών, των τηλεπικοινωνιών, των ηλεκτρονικών υπολογιστών κ.ά. Οι περισσότεροι από αυτούς τους κλάδους θα ωφεληθούν τόσο από την Ενιαία Αγορά όσο και από τις εξελίξεις στις πρώην Ανατολικές Χώρες.

Τα κίνητρα που θα δοθούν δεν πρέπει να περιορίζονται στην οικονομική ενίσχυση αυτών των εταιρειών (επιδοτήσεις, φοροαπαλλαγές κ.λπ.), αλλά αντίθετα θα πρέπει να επεκταθούν και στην εκπαίδευση του προσωπικού στις νέες ευέλικτες μεθόδους παραγωγής που αυτές εφαρμόζουν. Εφόσον κριθεί αναγκαίο, μπορούν σε ορισμένες αποβιομηχανοποιημένες περιοχές να δημιουργηθούν μέσω μιας ειδικής νομοθεσίας βιομηχανικά πάρκα για τις επιχειρήσεις αυτών των κλάδων.

Σημειώνεται ότι σε ορισμένους από τους παραπάνω κλάδους υπάρχει παρουσία ελληνικών και αλλοδαπών εταιρειών στη χώρα, γεγονός που κάνει ευκολότερη την πολιτική επιδότησης για μετεγκατάσταση ή επέκταση των δραστηριοτήτων αυτών των εταιρειών στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές.

4. *Ενίσχυση μέσω του Β' ΚΠΣ στους ΟΤΑ των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών για τη δημιουργία Κέντρων Κοινωνικού Αποκλεισμού*

Οι στόχοι των κέντρων θα είναι ποικίλοι και πολυσύνθετοι, γι' αυτό και η στελέχωσή τους είναι το πρώτο και καθοριστικό ζήτημα. Θα πρέπει να υπάρχει κοινωνική λειτουργός, οικογενειακός σύμβουλος, ψυχολόγος, κοινωνιολόγος ειδικός σε προγράμματα επανεκπαίδευσης κ.λπ.

Τα κέντρα αυτά θα αναλάβουν την πληροφόρηση των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων για τις δυνατότητες επανεκπαίδευσης και απασχόλησης που υπάρχουν. Παράλληλα μπορούν να συντονίζουν και να

προωθούν επιμορφωτικά σεμινάρια που θα συμβάλουν στην απόκτηση κάποιας ειδίκευσης από τις ομάδες αυτές. Επιπλέον θα ασχολούνται συμβουλευτικά με την ενίσχυση –μέσω οργανωμένων προγραμμάτων– των οικογενειών που έχουν τα σημαντικότερα προβλήματα και οδηγούνται στην περιθωριοποίηση. Τέλος, μπορούν να οργανώνουν πολιτιστικές εκδηλώσεις και να φροντίζουν για τη δημιουργία σωστών συνθηκών στη χρήση του ελεύθερου χρόνου των νέων στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές. Τα κέντρα αυτά θα αποτελούν κατ' αυτό τον τρόπο συνάντησης όλων των τοπικών πρωτοβουλιών και παρεμβάσεων για την ενίσχυση, την πληροφόρηση και τη βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης των ομάδων που είναι κοινωνικά αποκλεισμένες στις περιοχές αυτές.

5. Παροχή οικονομικής ενίσχυσης και τεχνογνωσίας σε κάθε τύπου τοπική πρωτοβουλία –ιδιαίτερα καινοτομικού χαρακτήρα– που συμβάλει στη δημιουργία νέων και σταθερών θέσεων εργασίας στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές

Την τελευταία δεκαετία, η Κοινότητα έχει ενισχύσει με ποικίλους τρόπους (οργανωμένα προγράμματα, οικονομικές ενισχύσεις, παροχή τεχνογνωσίας κ.λπ.) όλα τα είδη τοπικών πρωτοβουλιών που στοχεύουν στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Οι κυριότερες από αυτές τις τοπικές πρωτοβουλίες αφορούν υποβαθμισμένες περιοχές της υπαίθρου αλλά και των αστικών κέντρων, ενώ πολλές από αυτές προωθούνται μέσα από συνολικότερες, συγκροτημένες προσπάθειες και ειδικά προγράμματα της Κοινότητας (π.χ. Intereg, Enpireg, Now κ.λπ.) που αφορούν ειδικούς στόχους και κοινωνικές ομάδες, όπως ανάπτυξη παραμεθόριων περιοχών, προστασία περιβάλλοντος, γυναίκες.

Το πρόβλημα που παρουσιάστηκε σχετίζεται με την έλλειψη συντονισμού σε πολλά από αυτά τα προγράμματα, με αποτέλεσμα πολλές τοπικές πρωτοβουλίες να μην ολοκληρώνονται από έλλειψη χρηματοδότησης ή και πολύ συχνά από έλλειψη κατάλληλης προβολής (π.χ. στην περίπτωση του προγράμματος Leader των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών κ.ά.).

Η εμπειρία αυτή μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την ενίσχυση τοπικών πρωτοβουλιών στις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές οι οποίες θα πρέπει να κατευθύνονται ιδιαίτερα στη δημιουργία ιδιωτικών ή συνεταιριστικών επιχειρήσεων σε κλάδους που έχουν σημαντική

ζήτηση τα τελευταία χρόνια, π.χ. προϊόντα υψηλής τεχνολογίας, παραδοσιακά βιοτεχνικά ή αγροτικά προϊόντα, αγροτοτουριστικές μονάδες, καθώς και οικογενειακής μορφής μικρά συγκροτήματα ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις από αυτές, απαιτείται μια διπλή ενίσχυση, που είναι από τη μια πλευρά παροχή εκπαίδευσης και από την άλλη οικονομική ενίσχυση για τη δημιουργία της επιχείρησης και συχνά την προβολή της.

6. Προώθηση προγραμμάτων ανάπλασης ιστορικών κέντρων, αλλαγής χρήσης βιομηχανικών εγκαταστάσεων, καθώς και ολοκληρωμένων προγραμμάτων παρεμβάσεων για βελτίωση του περιβάλλοντος

Το σύνολο αυτών των παρεμβάσεων σε πολλές αποβιομηχανοποιημένες περιοχές είχαν σημαντική επιτυχία σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και οδήγησαν σε σημαντική αύξηση των θέσεων εργασίας στην περιοχή. Η αύξηση αυτή προήλθε είτε από τη συμμετοχή πολλών εργατών στα έργα είτε από νέες θέσεις που δημιουργήθηκαν στο εμπόριο, τον τουρισμό και τις υπηρεσίες.

Επιπλέον, μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξέλιξη αυτών των προγραμματικών παρεμβάσεων ήταν μια συνολική αναβάθμιση της κοινωνικής ζωής με ευεργετικά αποτελέσματα για τις ομάδες που κατά κύριο λόγο πλήττονται από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Καθοριστικό στοιχείο σχεδόν όλων αυτών των παρεμβάσεων βέβαια είναι μια σταδιακή μεταβολή της επαγγελματικής δομής της περιοχής, που από τη βιομηχανία στρέφεται στις υπηρεσίες. Μια τέτοια αλλαγή, αναμφισβήτητα, δεν είναι εύκολη και απαιτεί υψηλό κόστος τόσο για τη δημιουργία υποδομής όσο και εκπαίδευσης των εργαζόμενων – έχει όμως το πλεονέκτημα ότι τα νέα «προϊόντα» αυτών των προγραμμάτων έχουν ικανοποιητική ζήτηση.

7. Συγκροτημένη ανάπτυξη –όπου αυτό είναι δυνατό– προγραμμάτων ειδικών, νέων και εναλλακτικών μορφών τουρισμού (Τσεκούρας, Καλόκαρδου, Κραντονέλης, Τσάρτας, 1990)

Οι αιτίες της αυξητικής τάσης ανάπτυξης των λεγόμενων νέων, ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού είναι πολλές και η ανάλυσή τους ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτής της έκθεσης. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι πολλές από τις αποβιομηχανοποιημένες περιοχές της χώρας παρουσιάζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη πολλών τέτοιων

μορφών τουρισμού, π.χ. πολιτιστικός, αγροτουρισμός, οικολογικός, χειμερινός, περιπατητικός, εκπαιδευτικός, θαλάσσιος, συνεδριακός κ.ά.

Ένα δεύτερο ζήτημα είναι ότι οι περισσότερες από αυτές τις μορφές μπορούν να αναπτυχθούν με σχετικά μικρό κόστος, ενώ παράλληλα δημιουργούν άμεσα και έμμεσα σημαντικό αριθμό νέων θέσεων εργασίας αλλά και νέων επαγγελμάτων, ιδιαίτερα για νέους. Επιπλέον οι περισσότερες από αυτές στηρίζονται στο τρίπτυχο Περιβάλλον-Ύπαιθρος-Εκπαίδευση και στοχεύουν στην προσέλκυση τουριστών που αποζητούν «ενεργητικές» διακοπές σε περιοχές που δε χαρακτηρίζονται μαγικές από πλευράς τουριστικής ανάπτυξης. Παράλληλα δε η θέση τους σαν ένα «προϊόν» νέο και δυναμικό είναι πολύ σημαντική στη διεθνή και ελληνική αγορά, γεγονός που τις κάνει ακόμη πιο ελκτικές σαν επενδυτικές ευκαιρίες ιδιαίτερα για μικρές συνεταιριστικές ή οικογενειακές μονάδες.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάπτυξη ενός τέτοιου προγράμματος απαιτεί ειδική μελέτη και πολλαπλή ενίσχυση από την πλευρά του Κράτους τόσο για τη δημιουργία τεχνογνωσίας και την εκπαίδευση όσων συμμετέχουν, όσο και για την οικονομική ενίσχυση και προβολή των προσπαθειών στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ. ΒΑΪΤΣΟΣ, Τ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ (1987), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Τ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ (1984), *Διεθνής εξειδίκευση και καταμερισμός εργασίας μεταξύ Ελλάδας και νεοανερχόμενων βιομηχανικών χωρών*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Ν. Π. ΓΛΥΤΣΟΣ (1988), *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT (1993), *Greece: Country Profile, 1992-1993*, London.
- EEC, *Panorama of the EEC Industry: 1989*, 1989, Brussels.
- KARANTINOS D., CAVOUNIDIS J. et al. (1992), *EC Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion: Consolidated Report, Greece*, National Centre for Social Research – Commission of the European Communities, Athens.
- KARANTINOS D., CAVOUNIDIS J., IOANNOU C. (1993), *EC Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion*, ΙΕΚΕΑ – Commission of the European Communities, Athens.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ Σ., ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ., ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ. κ.ά. (1990), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κ. (1982), «Η γυναίκα στην απασχόληση», στο *Ο φάκελος της ισότητας*, Οδυσσέας.
- ΚΕΠΕ (1976), *Περιφερειακή ανάπτυξις*, Αθήνα.
- ΚΕΠΕ (1990), *Η ανάπτυξη της Ελλάδας: Παρελθόν, παρόν και προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα.
- ΚΟΝΣΟΛΑΣ Ν. (1974), *Περιφερειακή Ανάπτυξις*, Αθήνα.
- ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ Γ. (1982), «Ισότητα και κοινωνική πολιτική» στο *Ο φάκελος της ισότητας*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ Σ., ΣΟΥΛΑΣ Κ. (1976), *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Γ. (1992), *Η ελληνική οικονομία στην προοπτική του 1992*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., ΡΑΝΟΣ Κ., ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ Α. κ.ά. (1993), *Περιοχές διαρθρωτικής οπισθοδρόμησης: χαρακτηριστικά και δυνατότητες παρέμβασης (2 τόμοι)*, ΙΠΑ-ΕΤΒΑ.
- ΠΕΤΡΑΚΗ Γ. (1993), «Βίος και Ανεργία» (4 άρθρα), *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1-29 Αυγούστου.
- ΣΑΜΑΡΑΣ Α. (1978), *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*,

Αθήνα.

ΤΣΑΡΤΑΣ Π., ΜΑΝΩΛΟΓΛΟΥ Ε., ΜΑΡΚΟΥ Α. (1990), *Λαύριο – Νέα Μουδανιά: Σύγκριση δύο διαφορετικών τύπων ανάπτυξης*, ΕΚΚΕ – Vienna Centre (αδημοσίευτη έρευνα).

ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ Γ. και συνεργάτες Ρ. ΚΑΛΟΚΑΡΔΟΥ, Κ. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΗΣ, Π. ΤΣΑΡΤΑΣ (1991), *Μεταβολή του προτύπου του μαζικού τουρισμού: νέες μορφές τουρισμού*, ΕΤΒΑ, Αθήνα.